

## Tematikus összeállítás

# LÉLEGZÉS AZ IRODALOMBAN

## BREATHING IN LITERATURE

VENDÉGSZERKESZTŐ: KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

### BEVEZETÉS

### INTRODUCTION

Kulcsár-Szabó Zoltán

az MTA doktora, egyetemi tanár

Eötvös Loránd Tudományegyetem Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék, Budapest

kulcsar-szabo.zoltan@btk.elte.hu

Amióta – immár több mint három évtizede – az irodalomtudomány az ún. kultúratudomány ernyőfogalmának keretei között igyekszik átfogalmazni az elméleti és módszertani előfeltevéseit, illetve újrakalibrálni a fókuszát, számtalan olyan kihívás feldolgozására vállalkozott, amelyek más, esetenként nem is annyira szomszédos diszciplínák felől (például a bölcsészettudományok hagyományos tartományain túlról) érték. Ez a nagyon heterogén elméleti és módszertani orientáció többek között abban a szemléleti fejleményben vált különösen szembe-tűnővé, amelyet sokan „újmaterializmusnak” neveznek: az irodalom vagy az ún. irodalmiság sokszor anyagtalannak vagy testetlennek bélyegzett médiumainak (így a nyelvnek vagy az esztétikumnak) a mibenlétére és történeti-kulturális variativitására irányuló kérdések elégtelenségét egyre gyakrabban magyarázzák az irodalmi kommunikáció, illetve az esztétikai tapasztalat materiális tényezői iránti érdeklődés hiányával vagy éppen a rendelkezésre álló ismeretek felszínességével. Az irodalmi jelenségek vizsgálatában hasznosítható materialitások köre, ezt mutatja az ezek előtérbe helyezését kezdeményező teoretikus javaslatok sokfélesége, meglehetősen tágnak bizonyult: a kulturális-társadalmi folyamatok anyagi tényezőitől a kommunikáció médiumainak és technológiáinak történetén és jelenén át ennek testi-biológiai feltételrendszeréig hatalmas tématerületek nyíltak fel,

amelyek impulzusokat kínáltak az irodalom kultúratudományos megközelítései számára.

Az új évezred egyik legmarkánsabb fejleménye az irodalomtudományos kutatások látványos – egyszerre teoretikus és történeti – érdeklődése az emberi és nem emberi élet biológiai összefüggései és tényezői iránt. Ennek tágabb háttérét általánosabb trendekben lehet azonosítani. Egyfelől, az ún. *poszthumán* kondíció megragadására tett, mindenekelőtt a filozófiában meghatározóvá vált törekvésekre lehetne hivatkozni, amelyek az ember fogalmának elsősorban az emberi lét és a technológia viszonyában tetten érni vélt döntő átalakulás eredményezte megváltozására keresnek magyarázatot, illetve elméleti kereteket a vonatkozó antropológiai, szubjektumelméleti, szociológiai stb. következmények értelmezéséhez. Hasonlóan fontosnak tűnnek azok a klímaválság akut problémájának társadalom- és bölcsészettudományi összefüggéseit (például a kultúra és a természet dualitásáról alkotott feltevések felülvizsgálatának lehetőségeit) feltárni igyekvő, új, interdiszciplináris vállalkozások, amelyeket egy ideje az ún. *environmental humanities* kategóriája fog át. Színre léptek olyan, az említettekkel több ponton érintkező, fókuszukat és metodológiájukat tekintve azonban mégis más jellegű kutatási javaslatok, amelyek bizonyos tekintetben klasszikusabb irodalom- és társadalomtörténeti közelítésmódokhoz is kapcsolódva, továbbá az irodalmi jelenségek szövegközpontú, értelmezéselvű vizsgálatának hagyományát nem feladva kezdeményezik azoknak a metszéspontoknak a feltárását, amelyekben a testi létezés biológiai materialitása a legszorosabb érintkezésbe lép az irodalmi-kulturális kommunikációval. Nem túl váratlan felismerés, hogy az irodalomtörténet kimeríthetetlen tárházát kínálja azoknak a kulturális formáknak, amelyek az emberi, állati, növényi életmegnyilvánulásokat, a testben létezés különféle extrém tapasztalatait (a szexualitástól vagy a sporttól a fájdalomig vagy a betegségekig) az ember számára nyelvi vagy fogalmi úton közvetítik.

Egy ideje Magyarországon is élénk – például a doktori témaválasztások alakulásában látványosan megfigyelhető – érdeklődés figyelhető meg az ún. *zoo-poétikai* (például Driscoll–Hoffmann, 2018) és/vagy *biopoétikai* kutatások (például Kulcsár-Szabó et al., 2020) iránt. Ezek – előbbi keretei között inkább a szorosabban vett biológiai létezésre, különösen az állati és az emberi létformák viszonyára, utóbbiban (például a Debreceni Egyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem [ELTE] kutatói közreműködésében megvalósult, *Biopoétika a 20–21. századi magyar irodalomban* című Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, NKFI-projektben) az 'élet' fogalmának tágabb összefüggéseire koncentrálnak – azt a kölesönviszonyt igyekeznek feltárni, amelyben nemcsak az irodalom tesz tanúbizonyságot az élet fogalmának alakításában betöltött, nem jelentéktelen szerepéről, hanem láthatóvá válik az is, hogy miként befolyásolják, sőt formálják a testi létezés olykor nyelviként nem igazán modellálható összefüggései az irodalom létrehozását és befogadását. Ide kapcsolódik a magyarul legin-

kább *kultúrorvostanként* fordított *medical humanities* nevű diszciplína is (például Balogh–Pataki, 2022; Gubacsi–Ureczky, 2022), amelyben az irodalomtudományos fókuszú kutatások rendre meghatározó szerepet játszanak.

Az itt olvasható összeállítás az irodalom- és kultúratudományok egy fenti kerek között kibontakozó, friss kutatási fókuszának bemutatására vállalkozik, azt a célt kitűzve, hogy érzékeltesse a kérdésirányok máris alig átfogható sokféleségét. A blokk tanulmányai azt vizsgálják meg, hogy miként tematizálódik, illetve válik szövegalkotási tényezővé a lélegzés irodalmi szövegekben. A téma aktualitása, tekintettel a tágabb kulturális, társadalmi, politikai kontextusokra, kézenfekvő, hiszen az utóbbi években a klímaválság, majd a pandémia sokrétű tapasztalata, de akár a George Floyd 2020-as meggyilkolását követően a Black Lives Matter mozgalom által zászlóra tűzött, a politikai nyilvánosságot világszerte hónapokig foglalkoztató mondat is („I can’t breathe”) azzal szembesített, hogy a lélegzés kulturális vagy textuális értelemben is látható médiummá vált. A releváns publikációk azt mutatják, hogy az első összegzések (monográfiák, áttekintő tanulmánykötetek, disszertációk) a 2010-es/2020-as évtizedek fordulója körül jelentek meg (például Škof–Berndtson, 2018; Heine, 2021), 2023 őszén az ELTE-n működő Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport rendezett nemzetközi konferenciát Budapesten *Allegories of Breathing* címen.

Az irodalom érdeklődése a lélegzés/lélegzet iránt természetesen nem új keletű: mint a nyelvi és biológiai értelemben felfogott élet legalapvetőbb interszekciós pontja az európai kultúra kezdetétől jelen volt az irodalom keletkezéséről, közvetítéséről, befogadásáról alkotott elképzelésekben. A lélek és a lélegzet fogalmai közötti szoros, a magyar etimológia által is tanúsított összefüggés kardinális jelentőségű az antikvitástól a keresztény (de nem csak a keresztény) kultúráig (elég csak a *pneuma*, *spiritus*, *psyche* vagy *anima* kategóriáira hivatkozni). Másfelől, amint ez az ihletettség, az *inspiratio* különféle elgondolásainak tartós fogalomtörténeti virulenciáján megmutatkozik, az irodalom sosem nélkülözhetette a reflexiót létrejöttének fiziológiai feltételeire. Példának okáért a 20. század olyan jelentős alkotói helyezték középpontba a lélegzet princípiumát a költőiség mibenlétének megragadása során, mint a „projektív vers” programját kidolgozó Charles Olson, vagy a poétikus nyelvet a tárgyiasult lélegzet metaforáiban (*Hauch*, *Atemkristall*, *Atembild*) megjelenítő német lírikusok: Hugo von Hofmannsthal, Paul Celan vagy a „biológiai költészet” ideáját képviselő kortárs lírikus, Durs Grünbein.

Az összeállítás tanulmányai az antikvitástól a kortárs irodalomig vizsgálják meg az ilyesfajta (ön)reflexiók különféle lehetőségeit és formáit, helyenként kitékintve azok kultúrorvostani összefüggéseire is. Simon Attila a lélegzés mint fiziológiai és nyelvi (referenciális és poétikai) jelenség összefüggéseit tárgyalja Homérosz eposzaiban, kimutatva a vonatkozó kifejezések szemantikai és retorikai összefüggésekre alapuló összetett hálózatát. Smid Róbert E. M. Forster *Út Indiába* (*A Passage to India*) című regényében a másik, az idegen befogadásának

a légzéshez kapcsolódó összefüggéseit tárgyalja, többek között az éghajlat vonatkozásában. Mezei Gábor tanulmányában Nemes Nagy Ágnes költészete szolgál példakkal arra, hogy beszéd és légzés érintkezése miként állítja elő a saját test tapasztalatának közvetettségét, sőt közvetítettségét. Kulcsár-Szabó Zoltán két elbeszélést tesz vizsgálat tárgyává (Edgar Allan Poe és Nadas Péter műveit), amelyek olyan extrém szituációkat tárnak elő, ahol az elbeszélők a sajátjuk tudott lélegzet idegenné válásáról, „eltulajdonításáról” tesznek tanúbizonyságot.

## IRODALOM

- Balogh Gergő – Pataki Viktor (szerk.) (2022): *Irodalom és betegség – A betegség irodalmi és nyelvelméleti reprezentációi*. (Minerva Könyvek) Budapest: FISz
- Driscoll, Kári – Hoffmann, Eva (eds.) (2018): *What is Zoopoetics? Texts, Bodies, Entanglement*. Cham: Palgrave Macmillan
- Gubacsi Beáta – Ureczky Eszter (szerk.) (2022): Kultúrorvostan/Orvosebölcsészet. *Helikon*, 68, 1–247. [https://real-j.mtak.hu/24445/1/helikon\\_2022\\_1.pdf](https://real-j.mtak.hu/24445/1/helikon_2022_1.pdf)
- Heine, Stefanie (2021): *Poetics of Breathing: Modern Literature's Syncope*. Albany: SUNY Press
- Kulcsár-Szabó Zoltán – Lénárt Tamás – Simon Attila et al. (szerk.) (2020): *Life After Literature. Perspectives on Biopoetics in Literature and Theory*. Cham: Springer
- Škof, Lenart – Berndtson, Petri (eds.) (2018): *Atmospheres of Breathing*. Albany: SUNY Press